

SOCIJALNA ISKLJUČENOST ŽENA CIVILNIH ŽRTAVA RATA I ZAKONODAVNI OKVIR ZAŠTITE NJIHOVIH PRAVA

SOCIAL EXCLUSION OF WOMEN OF CIVIL VICTIMS OF WAR AND THE LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF THEIR RIGHTS

Alma Hajrić - Čaušević

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

alma_hajric22@hotmail.com

Primljen / Received : 23. 11. 2022.

Prihvaćen / Accepted: 28. 11. 2022.

Sažetak

Problem socijalne isključenosti poznat je stručnoj i znanstvenoj javnosti kao jedan od vodećih socijalnih problema savremenog svijeta. Socijalna isključenost postaje zabrinjavajući proces koji upozorava da se unutar društva događaju ozbiljne promjene koje mogu imati dugotrajne i teške posljedice na pojedince i društvo. Ovaj članak razmatra položaj civilnih žrtava rata u Kantonu Sarajevo za određeni vremenski period, predstavljajući rezultate empirijskog istraživanja urađenog metodom ispitivanja, elaborirajući tezu da je ova ranjiva populacija socijalno isključena iz svih segmenata društvenog života, te na razmjere problema socijalne isključenosti iz kulturnog, socijalnog, ekonomskog i političkog života.

Ključne riječi: socijalna isključenost, uzroci socijalne isključenosti, ljudska prava žena, zakonska regulativa, žene civilne žrtve rata

Abstract

The problem of social exclusion is in the expert and scientific community known as one of the leading social problems of the modern world. Social exclusion becomes massive and troublesome process which warns that in the society faces serious changes that can have long-lasting and severe consequences on individuals and groups. This article consider the position civilian victims of war in Canton Sarajevo for some time presenting empirical research results, which is made by test method, elaborating the thesis that this is vulnerable population socially excluded from all segments of social life and on the scale of the problem social exclusion from cultural, social, economic and political life.

Key words: social exclusion, causes of social exclusion, human rights of women, legislation, Women Victims of War

1. UVODNA TEORIJSKA ELABORACIJA - POJAM SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Sam pojam socijalna isključenost možemo reći da u velikoj mjeri slabi povezanost pojedinca i zajednice što predstavlja višedimenzionalni proces. Inače te veze mogu biti ekonomske, političke, sociokulturne i prostorne. Kada posmatramo obilježja, što je više obilježja po kojima je osoba isključena, to ona postaje osjetljivija i ranjivija. Inače, obilježja isključenosti vezana su uz pristup tržištu rada, najosnovnijim uslugama, kao i socijalnoj mreži. Tako prema Bejakoviću: „Ovisno o cjelokupnom ekonomskom razvoju, osobe mogu biti isključene iz dobara i usluga, iz tržišta rada i iz ljudskih prava.“¹

Ono što je mnogo važno i bitno prema Comminsu a vezano je za Europsku komisiju jeste da ona „prvi put spominje pojam isključenost svom dokumentu iz 1988. godine, pred kraj Drugog programa za borbu protiv siromaštva.“² Kao što svjedoči Room: „Formirano je i posebno tijelo (*European Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*) koje je podnijelo tri sintetska izvještaja o politici naspram isključenosti u zemljama članicama.“³

Godine 1989. pojam socijalne isključenosti postao je sastavni dio preambule Europske socijalne povelje, a izmijenjena ili revidirana Socijalna povelja iz 1996. godine uvela je jedno novo pravo – *pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti*. Ipak rasprave o socijalnoj isključenosti nisu bile posve ograničene na europske zemlje. Prema Goreovom mišljenju, on smatra i tvrdi da: „Iako se neki zalažu da socijalna isključenost postane *globalni* koncept, ipak je isključenost primarno europski ili *eurocentrični* koncept.“⁴

Kada govorimo o terminu isključenost činjenica je da se on posve udomaćio kako u Bosni i Hercegovini, tako vrlo se često i u susjednim zemljama. Međutim kada

¹ Predrag Bejaković, Poglavlje 4. SIROMAŠTVO, NEJEDNAKOST I SOCIJALNA ISKLJUČENOST U EVROPSKOJ UNIJI, Sastanak Europskog vijeća u Solunu 20. lipnja 2003; Nacrt Ugovora o europskom ustavu, Okvir 1. Najvažniji pokazatelji siromaštva, nejednakosti i socijalne isključenosti, Institut za javne financije, Zagreb, str. 77

² Commins, P., *Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme*. Družboslovne rasprave, 1995., str. 137–150

³ Vidi Room, G. et al. (1991.), et al. (1992.) *National Policies to Combat Social Exclusion (First and second Annual Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion)* and Robbins, D. et al. (1994.) *National Policies to Combat Social Exclusion – Third National Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*. Brussels: European Commission.

⁴ Gore, C., *Social Exclusion and Social Change: Insights in the African Literature*, G. Rodgers, C. Gore i J. Figueiro (eds.) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies, 1995., str.136

je njegovo definiranje u pitanju, treba istaći da u vezi s tim ima znatnih poteškoća i komplikacija. Međutim svi autori se slažu u jednom a to je da je koncept socijalne isključenosti maglovit, nejasan i ima više različitih značenja. Može označavati životne situacije koje su toliko različite da je ponekad teško razumjeti šta to one imaju zajedničko i slično.

Pojedini autori smatraju da je pojam isključenosti nov samo po nazivu, ali ne i po sadržaju, te da se uglavnom poklapa s uobičajenim pojmovima siromaštva, marginalnosti i diskriminacije. Tako Silver tvrdi da: „Učestalo korištenje pojma isključenosti nije rezultiralo njegovom zadovoljavajućom jasnoćom, što znači da, barem dosada, on nije bio dobro teorijski utemeljen niti empirijski potvrđen.“⁵

Prema Saracenu, jednom od teoretičara može se reći da je socijalna isključenost razvijenija kao diskurs nego kao koncept, dok mnoge ideje koje su vezane za isključenost upravo su formulisane u službi jezika politike. Tako isključenost “prije predstavlja relativno labav skup ideja koje predočavaju svijet u specifičnim okolnostima nego koncept s teorijskom supstancijom i koherentnošću, koji nadilazi nacionalne i političke okvire.”⁶

Kada govorimo o koncept isključenosti kao pojmu, on je u velikoj mjeri usmjerio pažnju upravo na one aspekte socijalnih nejednakosti koji su bili zanemareni u sklopu tradicionalnih pristupa siromaštva, marginalnosti ili diskriminacije. Ova vrsta koncepta uvodi u analizu sociopsihološke aspekte kao segmente socijalnih nejednakosti i povezuje aspekte socijalne deprivacije s samom društvenom stabilnošću i individualnom participacijom. Kao što tvrdi i sam Papić, jedan od poznatih autora i istraživača socijalne isključenosti koji kroz praktične korake povezuje socijalnu uključenost i tvrdi da pojedina istraživanja pokazuju kako je preklapanje indikatora siromaštva i isključenosti manji nego što se očekivalo. Papić tvrdi da je upravo: „Najvažniji faktor ograničene mogućnosti socijalne participacije kumuliranje aspekata deprivacije i istovremena višestruka deprimiranost u materijalnom i sociopsihološkom pogledu.“⁷ Osim toga, velika je vjerovatnoća da dugotrajno održanje loših životnih uvjeta snažno utiče na socijalnu isključenost i ostale segmente u društvu. Ono što je zaista činjenica jeste da upravo u kojoj će mjeri socijalna isključenost pogađati građane neke zemlje zavisi ne samo o njihovim ličnim karakteristikama, već i o modelima socijalne države ili politike.

⁵ Silver, H., Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review* 133, 1994., str.531–578.

⁶ Saraceno, C., Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept, paper presented at the conference on “Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3–4 May, 2001, str.9

⁷ Papić Ž., Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo - praktični koraci, Fond otvoreno društvo, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007.g, str.30 - 32

Ipak, prema autoru Papiću i njegovom mišljenju jednu od veoma preciznih definicija socijalne isključenosti je dao upravo Ured za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije a ona je mnogo opsežna, precizna i konkretna, a glasi:

„Socijalna isključenost opisuje proces po kojem su određene grupe sistematski u nepovoljnom položaju jer su diskriminirane na osnovu nacionalnosti, rase, vjerske ili nacionalne orijentacije, spola, starosti, invalidnosti, migracijskog statusa ili mjesta prebivališta. Diskriminacija se javlja u javnim institucijama kao što su pravni sistem ili obrazovanje, zdravstvene ustanove, kao i u socijalnim institucijama kao što je domaćinstvo.“⁸

2. STANJE SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Kada se vrši analiza stanja socijalne isključenosti ono što je bitno jeste u općem slučaju jeste da podrazumijeva širok spektar oblasti socijalne interakcije. Dodatno, specifične postratne i tranzicijske društvene okolnosti u Bosni i Hercegovini nameću potrebu za analizom dodatnih uzroka i faktora koji imaju uticaj na stanje socijalne isključenosti. Sve što je do sad prethodno rečeno, razmatranje stanja socijalne isključenosti prema IBHI – ju mora obavezno uzeti u obzir:

„Na prvom mjestu društvenu i političku isključenost, posebno manifestacije uzrokovane postkonfliktnom diskriminacijom i etničkom podjelom, zatim ekonomske aspekte socijalne isključenosti i na kraju sistemski uzrokovane manifestacije socijalnog isključivanja u oblastima kao što su zdravstvo, obrazovanje i socijalna zaštita.“⁹

Kada je u pitanju istraživanje koje je sproveo Fond za socijalno uključivanje iz Bosne i Hercegovine, oni su došli do rezultata i zaključka da: „Kao posljedica Daytonskog sporazuma, struktura Bosne i Hercegovine kao države je mnogo kompleksna što svakako usporava i otežava rad zakonodavne i izvršne vlasti, a posebno utiče na nizak kvalitet rada državnih i javnih institucija koje su specijalizirane da se bave ovim problemom. Zakonski okviri koji su neprilagođeni, koji nisu konkretno i precizno definisani, a posebno stalni nedostatak finansijskih sredstava utiču na nizak nivo usluga, kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu. Ovakva situacija rezultira raznolikim oblicima socijalnog isključivanja. Primjeri za argumentiranje ove ocjene mogu obuhvatiti poređenje državnog sistema socijalne zaštite te broja građana koji žive ispod linije siromaštva.“¹⁰

⁸ Isto.

⁹ Inicijativa za uspostavljanje Fonda za socijalno uključivanje u BiH, Draft – IBHI 2007.g.(datum pristupa: 26.07. 2010.g, <<http://www.podrskanvo.ba/platforma.pdf>>.)

¹⁰ Isto.

3. IZRAČUNAVANJE INDEKSA SOCIJALNE ISKLJUČENOST

Prema *Izveštaju o humanom razvoju – Socijalna uključenost u BiH* koji je realizirao UNDP: „Sistem socijalne zaštite u BiH se smatra izuzetno neefikasnim zbog nedovoljnog fokusiranja na individualne potrebe korisnika, nerazvijenosti sistema, nedovoljnih kapaciteta centara za socijalni rad, nepostojanja jedinstvene socijalne politike niti jednakih standarda i kriterija na državnom nivou.“¹¹

Međutim pored jačanja institucija i sistema socijalne zaštite, preporuke iz ovog Izveštaja naglašavaju važnost unapređenja saradnje između općinskih službi i nevladinih organizacija a ta preporuka glasi ovako: „*Reforma socijalne politike bi se trebala zasnivati na mješavini sistema usluga, usmjeravanjem na korisniku orijentirani pristup, i sa jasno određenom ulogom javnih institucija, organizacija civilnog društva, privatnog sektora i volontera.*“¹²

Procenat socijalno isključenih članova iz društva i društvenih zbivanja prvi put je izračunat na osnovu Indeksa socijalne isključenosti. Opći Indeks socijalne isključenosti u Bosni i Hercegovini prvi put izmjeran je od strane UNDP-a 2007. godine i on: „...pokazuje da je 50,32% stanovništva socijalno isključeno u barem jednom od sedam glavnih indikatora (koji odražavaju životni standard, zdravlje, obrazovanje, učestvovanje u društvu i pristup uslugama). Dodatno, 22% populacije je izloženo ekstremnim oblicima socijalnog isključivanja, dok je 47% u riziku od dugoročne socijalne isključenosti.“¹³

Prema razvijenoj metodologiji Ninković – Papić kao autor došla je do zaključka i definisanja načina izračunavanja Indeksa na osnovu pet kategorija isključenosti i na osnovu sedam indikatora koji su: „ Kao prvo: životni standard (indikator: stanovništvo koje živi ispod praga siromaštva i dugoročna nezaposlenost), zdravstveni status (indikator: osobe bez zdravstvenog osiguranja), obrazovanje (indikator: osobe koje nisu završile osnovnu školu), sudjelovanje u društvu (indikator: osobe koje ne glasaju na izborima, one osobe koje ne sudjeluju u organiziranim društvenim aktivnostima) i na kraju pristup službama i uslugama (indikator: domaćinstva bez telefona, televizije, računara i dr. bjele tehinke)“.¹⁴

Ono do čega se došlo kroz ovo istraživanje jeste da: „ Ukupno 21% stanovništva u Bosni i Hercegovini jeste isključeno iz osnovnih procesa i potreba (indeks

¹¹ Izveštaj o humanom razvoju – Socijalna uključenost u BiH, UNDP, BiH, 2007.g, (datum pristupa: 25.08.2010.g, <[http://www.undp.ba/index:Izveštaj o humanom razvoju - Milenijumski razvojni ciljevi](http://www.undp.ba/index:Izveštaj_o_humanom_razvoju_-_Milenijumski_razvojni_ciljevi)>)

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Ninković-Papić R., Šta da se radi?, Socijalna uključenost i civilno društvo - praktični koraci, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007.g, str. 11

ekstremne socijalne isključenosti), a 47% populacije je isključeno dugoročno (indeks dugoročne socijalne isključenosti).¹⁵

4. UZROCI, KONCEPTI I ASPEKTI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Civilno društvo u jačanju socijalne uključenosti došlo je do zaključka da se: „Socijalna isključenost u teoriji razumije kao umjereno trajna, višestruko uzrokovana i višedimenzionalna uskraćenost pojedinca. Ona podrazumjeva upravo da isključeni ne učestvuju u raspodjeli društvenih dobara kao što su obrazovanje, zaposlenost, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama, zatim da ne učestvuju u raspodjeli društvenih dobara, što ne mora biti uvijek posljedica života i rada samih isključenih osoba, već je uzrokovana strukturalnim faktorima kao što su nejednake obrazovne mogućnosti, generacijsko reprodukovano siromaštvo i na kraju da jedna uskraćenost produkuje i druge životne nesreće i dovodi do višestruke isključenosti (gubitak posla dovodi do materijalne ugroženosti, gubljenja kruga prijatelja i emocionalnih oslonaca, izvora informacija, mogućnosti samopotvrđivanja).“¹⁶

Prema civilnom društvu i njihovom sprevedenom istraživanju: „Tri su ključna povezana prostora uskraćenosti u socijalnoj isključenosti: to je radni prostor (nezaposlenost i mogućnost zapošljavanja, time i stvaranje dohotka), ekonomski prostor (siromaštvo u svjetlu nedostatka prihoda za osnovne životne potrebe) i sociokulturni prostor (socijalna izolovanost, odbacivanje, ponižavanje, nedostatak mreže društvene i porodične podrške). Samim time dolazi se do zaključka da socijalno isključene osobe su upravo one osobe koje se nalaze u presjeku sva tri ova prostora. Njihova kombinacija produbljuje pogođenost i otežava izlazak iz takvog stanja, povećavajući rizik još većeg potonuća i ulaska u začarni krug isključenosti.“¹⁷

Kada se govori o obuhvatnosti *koncepta isključenosti*, ona je povezana s problemima njegovog definiranja, pa se zasada ne može govoriti o usaglašenoj definiciji socijalne isključenosti. Pojedine zemlje imaju vlastite (službene) definicije socijalne isključenosti.

Prema definiciji britanske vlade socijalna isključenost je: „Izraz za ono što se može dogoditi kada ljudi ili čitava područja pate od kombinacije povezanih problema kao što su nezaposlenost, neprikladne kvalifikacije, mali prihodi, loše stanovanje, visoko kriminalna okolina, loše zdravlje i rasap obitelji.“¹⁸ Iz ove definicije

¹⁵ Isto.

¹⁶ Civilno društvo u jačanju socijalne uključenosti, Švicarska agencija za razvoj i saradnju, TDP d.o.o. Sarajevo, Novembar 2007.g., str.11 - 13

¹⁷ Isto.

¹⁸ Social Exclusion Unit - Preventing Social Exclusion, Report by the Social Exclusion Unit, March 2001., (datum pristupa: 09.02.2010.g., <<http://www.socialexclusion.gq.uk>>)

proizlazi da se socijalna isključenost može, ali ne mora dogoditi kada postoji kombinacija nabrojanih okolnosti, jer patiti zbog navedenih okolnosti ne znači biti istovremeno i socijalno isključen. Tim iz Social Exclusion Unit smatra: "...da se prvenstveno radi o deskripciji primjera različitih okolnosti koje mogu dovesti do isključivanja, a ne o nekoj preciznoj definiciji socijalne isključenosti. Sa sličnim nedostatkom (manjak preciznosti) suočavaju se i analize socijalne isključenosti u Europskoj Uniji."¹⁹

Eurostat Task Force on Social Exclusion iz 1998. godine kaže da je socijalna isključenost "*...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim razinama: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s perzistentnim, višestruko deprimirajućim okolnostima. Pojedinci, domaćinstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život.*"²⁰

Ipak Marshall kritički posmatra ovu definiciju i smatra da ista: „Definicija socijalne isključenosti sugerira da treba pažnju usmjeriti na gomilanje nepovoljnih životnih okolnosti koje se međusobno podupiru, te na preklapanje niskih primanja i loše tržišne pozicije s raznim ne monetarnim pokazateljima dobrobiti (vještine i znanja, pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, javnom transportu, državnim transferima i sl.).“²¹

5. PARADIGME ILI DISKURSI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Jedan od poznatijih pristupa jeste i *pristup solidarnosti*. Tipičan je za Francusku i naslanja se na Durkheimov pojam socijalne veze i njegovu koncepciju društva. A prema Durkemu: „Društvo se poima kao normativna i moralna pojava, kao skup uvjerenja i vjerovanja koje dijele članovi jedne društvene zajednice.“²² Ipak za svakog je potrebna kolektivna svijest koja će povezivati pojedinca kao individu s društvom. Onda kada dolazi do raspadanja socijalnih veza i nestajanja solidarnosti između pojedinaca i društva javlja se isključenost. Kada se govori o pojmu „Solidarnost“ ovdje se podrazumijeva “društveni” odnosi u užem smislu riječi – odnosno odnosi se na odnose između pojedinaca, grupa i društva. Isključenost se ne

¹⁹ Isto.

²⁰ Eurostat Task Force, Recommendations on Social Exclusion and Poverty Statistics., Document CPS 98/31/2., Luxembourg: Eurostat, 1998.

²¹ Marshall, T. H., Citizenship and Social Class. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

²² Šućur, Z., Socijalna isključenost – pojam, pristupi i operacionalizacija, Revija za Sociologiju, Vol. 35, 2004.

posmatra samo kao ekonomsko - politički problem, već kao nedostatak solidarnosti i rascjep u socijalnoj strukturi. Kroz pojam solidarnosti povezuju se ekonomske i socijalne komponente života. Tako autorica Hrestomatije – siromaštvo i socijalna isključenost govori sljedeće: „Vidim da francuski diskurs ističe u prvi plan “socijalne” ili “kolektivne“ veze. U središtu diskursa zaista jesu socijalno anomijnska ponašanja i potreba da se neutraliziraju mehanizmi koji proizvode takva ponašanja. Samim time, socijalno isključeni nalaze se zbog određenih razloga izvan sociopolitičkog poretka, jer nisu u mogućnost uspostaviti ili održavati socijalne veze.“²³

Prema mnogim teoretičarima *pristup specijalizacije* karakterističan je za angloamerički liberalizam. Kroz ovaj pristup Sućur slobodno zastupa stav da: „Isključenost je rezultat specijalizacije odnosno ekonomske podjele rada, socijalne diferencijacije i razdvajanja društvenih sfera djelovanja. Iz toga proizilazi da je isključenost individualna sama po sebi i svojoj prirodi, ali uzroci isključenosti nisu samo u individualnim željama, nego i u strukturama koje stvara individualno takmičenje i saradnja.“²⁴ Ovdje možemo slobodno zaključiti da isključenost nastaje onda kada sfere djelovanja nisu adekvatno razdvojene ili kada se postavljaju barijere slobodnom kretanju između sfera ili kada se koriste neodgovarajuća pravila u određenoj sferi.

U Hrestomatiji – siromaštvo i socijalna isključenost autor je konkretno precizirao da: „Socijalna isključenost usmjerava pažnju na socijalne naspram individualnih mehanizama koji dovode do gubitka osjećaja pripadnosti kao što su naprimjer diskriminacija na tržištu rada, pristup socijalnim naknadama, stanovanju, kreditima ili potrošnji. Iz te perspektive proizašao je interes za mehanizme koji dovode do pojave siromaštva među zaposlenima i takozvane socijalne ovisnosti.“²⁵

I kao posljednji ali ne I manje vrijedan je *Pristup monopola* koji je karakterističan za Evropu, ali i za našu državu Bosnu i Hercegovinu. Pristup monopola u središte interesa stavlja standardna socijalna prava (zaštita od nezaposlenosti, penzijsko osiguranje itd). Tako Sućur slobodno isključenost kroz ovaj pristup posmatra u kontekstu da se ona javlja kao posljedica formiranja grupnih monopola i tzv. socijalnog zatvaranja. Tako Sućur tvrdi da: “Moćne klasne i statusne grupe, koje imaju svoje kulturne i socijalne identitete i institucije, putem socijalnog zatvaranja ograničavaju “autsajderima” pristup vrijednim resursima kao što su dobri poslovi, naknade, obrazovanje, urbane lokacije, statusni obrasci potrošnje i slično. Zatim,

²³ Miković M., i Bašić S., Siromaštvo i socijalna isključenost – Hrestomatija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2009.g.,str.81

²⁴ Šućur, Z., Socijalna isključenost – pojam, pristupi i operacionalizacija, Revija za Sociologiju, Vol. 35, 2004.

²⁵ Miković M., i Bašić S., Siromaštvo i socijalna isključenost – Hrestomatija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2009.g.,str.82

putem kulturnih i institucionalnih razlika drži pojedince ne samo izvan određenih granica protiv njihove volje, nego se tako održavaju društvene nejednakosti. Isključeni pojedinci ne samo da nemaju pristup vrijednim resursima nego su i predmet dominacije ili eksploatacije, dok tzv. uključeni ili “insajderi” uživaju monopol nad resursima.”²⁶

Ona saznanja do kojih je došao Šućur a ujedno i zaključaka kada je u pitanju socijalna isključenost jeste da je ona: „...jednom vrlo obuhvatna i pokriva sve veći broj socijalnih sfera i iskustvenih domena, a drugi je put svedena na dostupnost ili nedostupnost zaposlenja, mada ne kao jedinog, ali zasigurno kao glavnog oblika socijalne integracije.“²⁷

6. UZROCI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Kada su u pitanju uzroci socijalne isključenosti u Bosni i Hercegovini, oni su često povezani s ne zaposlenošću, s niskom stopom obrazovanja, također s ograničenim mogućnostima zapošljavanja, odnosno zastarjelim znanjima i sposobnostima za napredovanje i mnoga druga saznanja kao i iskustva. Može se slobodno reći da je dugotrajna nezaposlenost jedan od čestih problema, kao i velika ovisnost o sistemu socijalne zaštite. Ono što je mnogo izraženo jest da su povećanim rizikom socijalne isključenosti posebno suočene osobe s posebnim potrebama, starije osobe, žene civilne žrtve rata, izbjeglice i raseljena lica, kao i ne obrazovane osobe. Različiti sastavni dijelovi socijalne isključenosti utiču jedna na drugu, stvarajući spiralu nesigurnosti koja završava stalnim i višestruko uskraćenim mogućnostima. Prema Bejakoviću i njegovom zaključku do kojega je došao: „*Uskraćivanje obično započinje gubitkom zaposlenja, a gubitak posla vodi prema znatnom pogoršavanju životnog standarda, odnosno prema riziku od siromaštva. Život u siromaštvu stvara dodatne teškoće pri traženju posla i pridonosi da su osobe pogođene dugotrajnom nezaposlenošću. Istovremeno, nezaposlenost i siromaštvo otežavaju učešće u društvenim aktivnostima. Ako se razdoblje nezaposlenosti, a time i siromaštva produži, povećana je vjerovatnoća javljanja napetosti u porodičnim i bračnim odnosima, te se pojačava opasnost raspada bračne i porodične zajednice. Nedostatak novca pogoršava ne samo porodične odnose, nego i veze s prijateljima, komšijama, srodnicima, s obzirom na to da su „socijalne razmjene” nužne za održanje socijalnih odnosa.*“²⁸

²⁶ Miković M., i Bašić S., Siromaštvo i socijalna isključenost – Hrestomatija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2009.g.,str.82 - 85

²⁷ Šućur, Z., Socijalna isključenost – pojam, pristupi i operacionalizacija, Revija za Sociologiju, Vol. 35, Part 1. i 2., 2004.

²⁸ Bejaković P.,Vodič za socijalnu uključenost, Institut za javne financije, Zagreb 2009.g, str.7 (Priručnik je financiran sredstvima Europske unije, program PROGRESS)

Ono što je Bejaković definisao kroz duži i detaljniji opis, analizu i zaključak, to je Šućur stavio u četiri precizno pobrojane uzroke: „Uzroci socijalne isključenosti su nejednakosti, siromaštvo, životne okolnosti i razvojne životne faze i dinamika društvenih promjena.”²⁹

7. LJUDSKA PRAVA ŽENA U USTAVU BOSNE I HERCEGOVINE

Ministarstvo za ljudska prava, izbjeglice i raseljena lica Bosne i Hercegovine kao i Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine detaljno su analizirali Ustav Bosne i Hercegovine, koji je sadržan u Aneksu IV. Dejtonskog sporazuma, u članu II. stav 4. propisuje da je uživanje prava i sloboda predviđenih u Ustavu upravo obezbijeđeno za sva lica u Bosni i Hercegovini, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što su spol, rasa, boja, jezik, vjerska, politička i druga uvjerenja, nacionalno i socijalno porijeklo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje i drugi statusi. Za žene pripadnice manjina važi upravo član 2. stav 4 Ustava Bosne i Hercegovine, koji se odnosi na ne diskriminaciju, gdje je istaknuto da je: „Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovom članu ili međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I. ovog Ustava, osigurano svim osobama u Bosni i Hercegovini, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, kao što su spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo povezano sa nacionalnim manjinama, imovina, rođenje ili drugi status.”³⁰

Bavljenje jednim pravom kao prioritetom ne znači uklanjanje drugih prava te se u ovom planu mora naglasiti generalni cilj nedjeljivosti i međuzavisnosti svih naglašanih ljudskih prava, pogotovo prava žena, koje treba razlikovati kroz različite dimenzije ili kategorije ljudskih prava: građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. Također je važno naglasiti da su ljudska prava žena sredstvo društvene transformacije na nacionalnom i regionalnom nivou i da u okviru Bosne i Hercegovine - konteksta podrazumijevaju planiranje i korištenje već postojećih institucionalnih mehanizama. Nesumnjivo je da su međunarodni mehanizmi u Bosni i Hercegovini prepoznati kao važan instrument u osiguranju poboljšanja položaja žena, što je i logično s obzirom na obaveze koje prema međunarodnim mehanizmima proističu za jednu državu. Međutim bosansko-hercegovačko Zakonodavstvo nije prilagodilo svoje zakone navedenim izmjenama međunarodnog prava, te status ove populacije nije bio pravno riješen, što je dovelo

²⁹ Šućur Z., odlomak s predavanja na temu Isključenost i koncept uključivanja, održanog na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji pod nazivom „Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti – profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava“, Mostar 20 – 23.10.2010.g

³⁰ Državni plan akcije za gender po penkinškoj deklaraciji, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Sarajevo, 2005.g, str.143

do niza diskriminacije i zloupotrebe prava koja se uopšte ne primjenjuju u praksi, nego predstavljaju samo „mrtvo“ slovo na papiru. Društvo, odnosno određeni politički subjekti, iskorištavali su činjenicu postojanja žena žrtava rata isključivo u svoje političke svrhe, interese, kao i ličnu promociju. Pravno neprepoznatljivim uskraćena su im zakonom priznata osnovna ljudska prava.

8. POJAM CIVILNE ŽRTVE RATA U ZAKONODAVSTVU ENTITETA FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine, definira precizno na koga se odnosi pojam civilne žrtve rata i to: „Civilnom žrtvom rata smatra se svaka osoba kod koje je u toku rata ili neposredne ratne opasnosti, usljed ranjavanja ili nekog drugog oblika ratne torture nastupilo oštećenje organizma, što uključuje mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja, nestanak ili pogibiju te osobe.“³¹

Međutim ovaj Zakon pravi razliku između civilne žrtve rata i priznanja statusa civilne žrtve rata stava su Habul i Miković. Analizirajući Zakonske regulative i propise došle su do saznanja da se priznaje status civilne žrtve rata i obuhvata: „Svaka osoba kod koje je u toku rata ili neposredne ratne opasnosti, usljed ranjavanja ili nekog drugog oblika ratne torture nastupilo oštećenje organizma, što uključuje mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja, nestanak ili pogibiju te osobe.“³²

Tako prema Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine civilne žrtve rata imaju sljedeća temeljna prava:

1. ličnu invalidninu ili mjesečno lično novčano primanje,
2. dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe,
3. ortopedski dodatak,
4. porodičnu invalidninu,
5. pomoć u troškovima liječenja i nabavci ortopedskih pomagala,
6. osposobljavanje za rad (profesionalna rehabilitacija, prekvalifikacija i dokvalifikacija),

³¹ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, a u vezi sa članom 6. Zakona o izmjenama i dopunama o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Službene novine FBiH, broj: 36/99, 54/04 i 39/06., Član 54

³² Vidi Habul U., Socijalna zaštita u BiH, tranzicija, zakonodavstvo i praksa, izdavač Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2007., str.175 i Miković M., Socijalna politika – Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom, str.340

7. prioritarno zapošljavanje i
8. dodatak na djecu.³³

Ono što je bitno istaći i naglasiti jeste da su žene žrtve rata početkom 2006. godine zakonski stekle pravo na socijalnu pomoć, međutim još uvijek nisu doneseni odgovarajući podzakonski akti koji bi omogućili primjenu Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i porodica s djecom i pružanja pomoći ovoj kategoriji stanovništva od strane države Bosne i Hercegovine. Pomoć je trenutno ograničena na nevladine organizacije koje kroz svoje programe pružaju pomoć i zagovaraju poštivanje prava ove osjetljive i marginizirane kategorije stanovništva.

9. KATEGORIJE I OBILJEŽJA ŽENA CIVILNIH ŽRTAVA RATA

Kada govorimo o kategorijama i obilježjima statusa žena civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine, oni su utvrđeni zakonima iz oblasti o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom. Tako kada je u pitanju ova kategorija u Federaciji Bosne i Hercegovine razlikujemo: „...kategoriju građana koji su po osnovu pripadništva određenoj vojnoj formaciji sticali prava iz oblasti boračko – invalidske zaštite i građana kod kojih je nastupilo tjelesno oštećenje organizma od najmanje 60% zbog direktnog uticaja rata i ratnih dejstava (zlostavljanja, lišavanja slobode, zalutalog metka, bombardiranja, eksplozija ratnog materijala nakon rata i drugo) i oni koji su stekli svojstvo civilne žrtve rata.“³⁴ Prema Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne skrbi, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH³⁵, u stavu 1. člana o statusu civilnih žrtava rata priznaju se:

- 1) osobi kod koje je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% ili značajno narušavanje zdravlja usljed mučenja, nehumanog i ponižavajućeg postupanja, nezakonitog kažnjavanja, protupravnog lišavanja slobode, zatvor, koncentracijski logor, internacija, prinudni rad tijekom ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti,
- 2) osobi kod koje je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% u svezi s ratnim događajima (bombardiranje, ulične borbe, eksplozija ratnog materijala, zalutali metak i sl.),
- 3) osobi kod koje je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% od eksplozije zaostalog ratnog materijala nakon završetka rata,
- 4) osobi kod koje je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% u vezi s diverzantskim, terorističkim akcijama kojima se ugrožava sigurnost,

³³ Zakona o izmjenama i dopunama o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Službene novine FBiH, broj: 36/99, 54/04 i 39/06.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

- 5) članovima obitelji nestale osobe, ako je nestala osoba bila civil odnosno nije bila pripadnik oružanih snaga,
- 6) članovima obitelji osobe koja je poginula u svezi sa ratnim događajima (bombardiranje, ulične borbe, eksplozija ratnog materijala, zalutali metak i sl.).

Izmjenama i dopunama Zakona objavljenim u Službenim novinama FBiH, br. 39/06 definišu se kao posebna kategorija civilnih žrtava rata osobe koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje.³⁶ Zatim status civilne žrtve rata priznaje se i: „Osobama kod kojih je došlo do naknadnog oštećenja organizma - ispoljene i pogoršane bolesti, dugog razdoblja inkubacije, gubitka ekstremiteta i vida oba oka zbog pogoršanja opšteg zdravstvenog stanja, mentalnog oštećenja i drugih oštećenja organizma kao posljedice rata ili neposredne ratne opasnosti.“³⁷

10. NEKI OD ISTRAŽIVAČKIH NALAZA I REZULTATA

Prezentacija rezultata istraživanja i njihova interpretacija na temu socijalna isključenost žena civilnih žrtava rata zasniva se na rezultatima dosadašnjih empirijskih istraživanja i analize podataka dobijenih određenjem istraživačkog uzorka od ukupno 40 ispitanika. Od 40 ispitanika koji su učestvovali u istraživanju, njih čine većinom ispitanici ženskog spola u dobi između 30 do 55 godina života, dok su ispitanici muškog spola u manjini zastupljeni. Istraživanje je provedeno sa 40 ispitanika i to: Žene civilne žrtve rata – posljedica ranjavanja, silovanja, mučenja ili neljudskog postupanja, posljedice nanošenje teških povreda tijelu ili zdravlju, ukupno 15 ispitanika, 9 ispitanika koji su uposlenici općinskih službi koji se bave pitanjima civilnih žrtava rata u Kantonu Sarajevo i 16 ispitanika koji su zaposlenici i volonteri u nevladinim organizacijama u Kantonu Sarajevo, koje se bave ženama civilnim žrtvama rata.

Rezultati ukazuju na činjenicu, a ujedno i zaključak da je socijalna isključenost žena civilnih žrtava rata u Kantonu Sarajevo u porastu iz godine u godinu. Također, najčešći uzroci i segmenti socijalne isključenosti žena civilnih žrtava rata u društvu su da je ta populacija stanovništva najviše isključena iz ekonomskog, socijalnog, zdravstvenog i obrazovnog aspekta

³⁶ Isto.

³⁷ VODIČ ZA CIVILNE ŽRTVE RATA, Kako ostvariti pravo na zaštitu kao civilna žrtva rata u Federaciji BiH i I.Ko se smatra civilnom žrtvom rata u Federaciji BiH?, Sarajevo, 2007.,str.3, tačka 4. a temeljen na Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom objavljenom u Službenim novinama FBiH, broj: 36/99 od 6. septembra 1999. godine sa izmjenama i dopunama objavljenim u Službenim novinama FBiH, broj 54/04 i 39/06.

11. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Problem socijalne isključenosti poznat je stručnoj i znanstvenoj javnosti kao jedan od vodećih socijalnih problema savremenog svijeta. Iako se socijalna isključenost u početku uglavnom vezala uz siromaštvo, danas je jasno da joj uzroke nalazimo ne samo u siromaštvu već i čitavom nizu međusobno povezanih faktora. Činjenica je, također, da su zbog različitog kulturnog, vrijednosnog i sličnog naslijeđa, ali i promjena uzrokovanih tehnološkim napretkom društva, pojedine države (pa čak i šira geografska područja) prisiljene suočiti se s problemom socijalne isključenosti i njenim modelima.

No, neki problemi (poput isključenosti siromašnih, nezaposlenih ili pak manjinskih skupina i mladih) još uvijek su jednako aktuelni i dugoročno teško rješivi. Krajnje teška ekonomsko socijalna situacija u zemlji i velika nezaposlenost, uslovalo je potpunu ekonomsku ovisnost žena i bacili je na margine društvenog života. Ambijent tranzicije u Bosni i Hercegovini, koji traje relativno dugo, sa sobom nosi obilježja korupcije, kriminala, razvijenu sivu ekonomiju, trgovine ljudima i drogom, što negativno utiče na položaj žene i prepreka je njezinom ravnopravnom pristupu svim resursima. Žene su prve, koje uočavaju svu pogubnost novonastale situacije i zajedno sa istaknutim pojedincima i nevladinim organizacijama, prve uspostavljaju međuetnički dijalog i saradnju u borbi za istinski mir i razvoj demokratije za budućnost svoje djece. Socijalna isključenost postaje masovna i zabrinjavajući proces koji upozorava da se unutar društva događaju ozbiljne promjene koje mogu imati dugotrajne i teške posljedice na pojedince, grupe, porodice i društvo u cjelini. Nesuočavanje sa problemom socijalne isključenosti može pospješiti proces i produbiti ga. Socijalna isključenost žena civilnih žrtava rata je jedan od ključnih društvenih problema u Bosni i Hercegovini. S obzirom na razmjere problema isključenosti žena civilnih žrtava rata iz kulturnog, socijalnog, ekonomskog, političkog života, pred civilnim društvom stoji veliki izazov kako djelovati na razvoju stabilnih demokratskih institucija kada je više od polovine stanovnika isključeno iz ključnih oblika života u zajednici.

Kada su u pitanju Gender odnosi i investiranje, nediskriminacija je ustanovljena kao jedan od najvažnijih ustavnih principa, čime je iskazana volja najviših organa vlasti za ulaskom u društvo demokratskih zemalja koji grade odnose na bazi promoviranja priznanja pune ravnopravnosti spolova, kao važan predušlov samoodrživog razvoja, očuvanja mira i sprječavanja konflikata. Promjene u zakonodavstvu koje za prepostavku i polaznu osnovu imaju ravnopravnost spolova bez koje nema istinske demokratije imaju za cilj stvaranje jednakih mogućnosti za sve i ono što je sada potrebno jeste pratiti njegovu primjenu i obezbijediti dosljedno provođenje u praksi. Na osnovu opće društvene saglasnosti koju treba postići o ovim osnovnim ciljevima, potrebno je utvrditi plan aktivnosti, nosioce pojedinih

aktivnosti i način praćenja dostignutog. Ipak za sve ovo neophodno je planirati i blagovremeno obezbijediti finansijska sredstva i kadrovske pretpostavke nužne za dostizanje zacrtanih ciljeva i provođenje programa, što podrazumijeva da se prilikom donošenja godišnjih budžeta na svim nivoima u Bosni i Hercegovini moraju imati na umu i aktivnosti iz Akcionog plana. Svi međunarodni instrumenti podržavaju različitost pristupa (historijske, vjerske i kulturne osobenosti) uz neupitnu obaveznost primjene, što u bosanskohercegovačkom kontekstu podrazumijeva da planiranje i definiranje zadataka treba biti prilagođeno karakterističnom i prilično složeno organiziranom bh. prostoru.

Ipak treba istaći činjenicu da čak ni država kao nosioc cjelokupnog procesa i kao najmoćniji akter, ne može, niti je u mogućnosti suočiti se s masovnim socijalnim problemima koji opredjeljuju socijalnu isključenost. Država može pružiti stabilan zakonodavni okvir, socijalnu infrastrukturu i u saradnji sa nevladinim organizacijama pomoći u suzbijanju socijalne isključenosti. Ne smijemo zaboraviti ni da je pored države kao najmoćnijeg aktera za sprječavanje socijalne isključenosti također i lokalna zajednica kao samoupravna zajednica, jedan od izuzetno važnih nosilaca procesa socijalnog uključivanja. U njenoj djelatnosti i na njenim prostorima se realizuje većina mjera koje imaju za cilj prevazilaženje socijalne isključenosti.

Literatura

- Barry, B., *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. CASE paper 12. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, 1998.
- Bejaković P., Poglavlje 4. SIROMAŠTVO, NEJEDNAKOST I SOCIJALNA ISKLJUČENOST U EVROPSKOJ UNIJI, Sastanak Evropskog vijeća u Solunu 20. lipnja 2003; Nacrt Ugovora o europskom ustavu, Okvir 1. Najvažniji pokazatelji siromaštva, nejednakosti i socijalne isključenosti, Institut za javne financije, Zagreb
- Burchardt, T., Le Grand, J. i Piachaud, D., *Social Exclusion in Britain 1991-1995*. *Social Policy and Administration* 33(3), 1999.
- Choffé, T., *Social Exclusion: Definition, Public Debate and Empirical Evidence in France*, i D. G. Mayes, J. Berghman i R. Salais (eds.) *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar., 2001.
- *Civilno društvo u jačanju socijalne uključenosti*, Švicarska agencija za razvoj i saradnju, TDP d.o.o., Sarajevo, 2007.
- Commins, P., *Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme*. Družboslovne rasprave, 1995.
- Commins, P., *Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty*

Programme. Družboslovne rasprave 11(19–20), 1995, str. 137–150, Berghman, J., The Resurgence of Poverty and the Struggle Against Exclusion: A New Challenge for Social Security in Europe? *International Social Security Review* 50(1), 1997, str. 3–21., MacPherson, S., Social Exclusion. *Journal of Social Policy* 26(4), 1997, str. 533–541., Tsakoglou, P. i Papadopoulos, F., Aggregate Level and Determining Factors of Social Exclusion in Twelve European Countries. *Journal of European Social Policy* 12(3), 2002.

- Eurostat Task Force, Recommendations on Social Exclusion and Poverty Statistics., Document CPS 98/31/2., Luxembourg: Eurostat, 1998.
- Gore, C., Social Exclusion and Social Change: Insights in the African Literature, G. Rodgers, C. Gore i J. Figueiro (eds.) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies, 1995.
- Habul U., Socijalna zaštita u Bosni i Hercegovini, tranzicija, zakonodavstvo i praksa, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2007.
- Inicijativa za uspostavljanje Fonda za socijalno uključivanje u BiH, Draft – IBHI 2007.g.(datum pristupa: 26.07. 2010, <<http://www.podrskanvo.ba/platforma.pdf>>.)
- Izvještaj o humanom razvoju – Socijalna uključenost u BiH, UNDP, BiH, 2007.g, (datum pristupa: 25.08.2010, <[http://www.undp.ba/index:Izvještaj o humanom razvoju - Milenijumski razvojni ciljevi](http://www.undp.ba/index:Izvještaj%20o%20humanom%20razvoju%20-%20Milenijumski%20razvojni%20ciljevi)>)
- Lenoir, R., *Les exclus: un Français sur dix*. Paris: Le Seuil, 1974.
- Marshall, T. H., *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Miković M., i Bašić S., Siromaštvo i socijalna isključenost – Hrestomatija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2009.
- Papić Ž., Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo - praktični koraci, Fond otvoreno društvo, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007.
- Room, G. et al. (1991.), et al. (1992.) *National Policies to Combat Social Exclusion (First and second Annual Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion)* and Robbins, D. et al. (1994.) *National Policies to Combat Social Exclusion – Third National Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*. Brussels: European Commission.
- Saraceno, C., *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*, paper presented at the conference on “Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3-4 May, 2001.
- Silver, H., *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*. *International Labour Review* 133, 1994.
- Social Exclusion Unit - Preventing Social Exclusion, Report by the Social Exclusion Unit, March 2001.,(datum pristupa: 09.02.2010.g.,<<http://www.socialexclusion.gq.uk>>)
- Spicker, P., Exclusion. *Journal of Common Market Studies* 35(1), 1997.

- Šućur, Z.,Koncept socijalne isključenosti, Revija za socijalnu politiku 2(3), 1995.
- Šućur Z., odlomak s predavanja na temu Isključenost i koncept uključivanja, održanog na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji pod nazivom „Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti – profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava“, Mostar 20 – 23.10.2010.
- Vodič za civilne žrtve rata, Kako ostvariti pravo na zaštitu kao civilna žrtva rata u Federaciji BiH i I. Ko se smatra civilnom žrtvom rata u Federaciji BiH?, Sarajevo, 2007.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, a u vezi sa članom 6. Zakona o izmjenama i dopunama o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Službene novine FBiH, broj: 36/99, 54/04 i 39/06, Član 54.